

FSV UK

INSTITUT MEZINÁRODNÍCH STUDÍÍ

BARBORA SKÁLOVÁ A KOL.

*Vybrané metodologické
problémy mezinárodních
teritoriálních studií*

TERITORIA – svazek 3

Historická komparace a její alternativy²⁷⁷

Václav Šmidrkal

Srovnávání je přístupem, který pro svou práci využívají explicitně nebo implicitně všechny vědní obory. Každý obor si přitom badatelskou praxí vymezuje, jaké základní otázky je možné řešit pomocí srovnávání a pro jaké je srovnávání méně přínosné. Přínosem komparací pro společenskovědné a humanitní obory je, že umožňují vědám, které nemají možnost ověřovat teorie a hypotézy experimentem v přírodovědném smyslu, vyvozovat a zpřesňovat své závěry srovnáváním více případů a tím snižovat riziko omylů typických pro jednopřípadové studie (tzv. nepřímý experiment). To platí od politologie přes literární vědu až po religionistiku a svoje pevné místo má srovnávání také v historických vědách.²⁷⁸ Soudobá historická věda rozlišuje mezi (klasickou) historickou komparací, která prošla rozkvětem především v druhé polovině dvacátého století, a novými teoreticko-metodologickými přístupy k historickému srovnávání, které vznikly vymezením se vůči komparacím – dějinami kulturních přenosů (*transfer history*) a *histoire croisée*.

První část tohoto příspěvku se zabývá historickou komparací, jejím roztržiděním a postupy, jakými se sestavuje srovnávací studie. Druhá a třetí část potom stručně představují dějiny kulturních přenosů a *histoire croisée* jako alternativy k historické komparaci.

Historická komparace

Historická komparace je způsob zkoumání minulosti, jehož cílem je porovnávat lokálně, časově a kulturně vymezené fenomény pocházející z různých prostředí a na základě tohoto srovnávání vyvozovat závěry, které jednopřípadovým studiím založeným pouze na jednom kontextu zůstávaly skryté. Jako komparativní dějiny²⁷⁹ označuje Heinz-Gerhard Haupt metodu, která „explicitní řadou otázek srovnává dva nebo více případů pocházejících z různých kontextů“.²⁸⁰ Hartmut Kaelble rozumí pod

²⁷⁷ Kapitola vznikla v rámci projektu č. 261 505 Specifického vysokoškolského výzkumu Univerzity Karlovy 2010 a byla spolufinancována Grantovou agenturou Univerzity Karlovy v Praze, GA UK č. 20609.

²⁷⁸ Srov. příspěvky k jednotlivým disciplínám Hartmut Kaelble a Jürgen Schriewer, eds., *Vergleich und Transfer: Komparatistik in den Sozial-, Geschichts- und Kulturwissenschaften* (Frankfurt am Main: Campus, 2003).

²⁷⁹ Jak vyplývá z Hauptovy definice komparativních dějin a Kaelbleho definice historického srovnávání, jde o pojmy do velké míry synonymické. Pojem komparativní dějiny je nicméně častěji spojován s díly, které usilují o makrohistorické srovnávání. Proto dávám přednost pojmu historická komparace, který je v odborné literatuře častěji používán jako obecný pojem.

²⁸⁰ Heinz-Gerhard Haupt, „Comparative History“, in *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (Amsterdam: Elsevier, 2001), 2397.

pojmem historické srovnávání „explicitní a systematické srovnávání dvou nebo více historických společností za účelem probádání jejich podobností a rozdílů a procesů vzájemného sblížení a vzdalování“.²⁸¹

Tyto novější definice se ve svém duchu neliší od klasického pojetí Marca Blocha formulovaného ve výzvě *Za komparativní dějiny evropských společností* (1928) k psaní komparativně zaměřených historiografických prací. Bloch viděl podstatu historického srovnávání ve „výběru dvou nebo více fenoménů pocházejících z jednoho nebo více rozdílných sociálních prostředí, které očividně na první pohled vykazují určité analogie, popisu průběhu vývoje těchto fenoménů, určit podobnosti a rozdíly a ty co možná nejvíce vysvětlit.“²⁸² Základní podmínkou v jeho pojetí komparace je existence určitých podobností srovnávaných jevů a rozmanitost prostředí. Analogie měly sloužit k překonání chybějících pramenů a k rozšíření znalostí historika přenesením poznatků z jednoho kontextu do druhého, například do prostředí sousední země. Bloch uvádí příklad z vlastního zkoumání dějin anglického zemědělství, kde se od počátku 16. století do začátku 19. století rozmohlo oplocování (*enclosures*) zemědělských pozemků. Historiografie Francie se v Blochově době o analogii k tomuto fenoménu nezmiňovala, a přece ve Francii existoval: v Provence se odehrál v 15.–17. století. Prameny mu však nepřisuzovaly takový význam jako v Anglii a srovnávání Anglie s Francií přineslo nové poznání, které by zřejmě jiným způsobem nebylo možné.²⁸³

Co není historická komparace

Ještě předtím, než bude podrobněji vyloženo, jak vypadá historické srovnávání, je dobré si uvědomit, co historické srovnávání *není*. Ačkoliv se v běžné mluvě pojem srovnávání překrývá s pojmem přirovnávání nebo dokonce ztotožňování, v historické vědě se jedná o odlišné pojmy. Například srovnání sociální politiky v nacistickém Německu ve 30. letech se sociální politikou v Německé demokratické republice v 50. letech není ztotožněním obou sociálních politik, i když teoreticky by mohlo být závěrem takové studie.²⁸⁴ Srovnávání nacistického Německa s komunistickou Německou demokratickou republikou například odmítá ve své polemice *Démonizace skrz srovnávání* Wolfgang Wippermann.²⁸⁵ Argumentuje, že nacistické Německo a komunistická Německá demokratická republika jsou v německém (převážně

²⁸¹ Hartmut Kaelble, *Der Historische Vergleich: Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert* (Frankfurt am Main: Campus, 1999), 12.

²⁸² Marc Bloch, „Für eine vergleichende Geschichtsbetrachtung der europäischen Gesellschaften“, in *Alles Gewordene hat Geschichte: Die Schule der ANNALES*, eds. Matthias Middell a Steffan Sammler (Leipzig: Reclam, 1994), 122.

²⁸³ *Ibid.*, 127–9.

²⁸⁴ K metodologii srovnávání nacistického Německa s komunistickým srov. Günther Heydmann a Detlef Schmiechen-Ackermann, „Theorie und Methodologie vergleichender Diktaturforschung“, in titíž, eds., *Diktaturen in Deutschland – Vergleichsaspekte: Strukturen, Institutionen und Verhaltensweisen* (Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2003), 9–56.

²⁸⁵ Wolfgang Wippermann, *Dämonisierung durch Verleich: DDR und Drittes Reich*, 2. vydání, (Berlin: Rotbuch Verlag, 2009).

nevědeckém) diskursu srovnávány s cílem relativizovat obě diktatury s výsledným zlehčováním první a démonizováním druhé. Wippermann obviňuje některé veřejně známé osoby, které jsou nebo byly činné ve zpracovávání dějin východního Německa, že se do přirovnávání komunistického státu k nacistickému pouští z čistě zjištěných důvodů. I když Wippermannova polemika není svými argumenty příliš přesvědčivá, poukazuje na odlišnou logiku srovnávání v běžném a ve vědeckém diskursu. Pro historiky tudíž není historické srovnávání *a priori* přirovnáním a už vůbec ne ztotožněním.

Podle zastánců klasické historické komparatistiky nejsou komparatistickými pracemi takové, které využívají srovnávání jen nepřímou a pouze v některých částech práce. Historici mají přirozenou tendenci porovnávat a i v rámci jednopřípadové studie uvádět analogie, podobné a odlišné příklady tak, aby zasadili téma své práce do širšího kontextu. Stejně tak není historickou komparací práce, která sestává ze dvou případových studií, mezi nimiž není provázanost, které působí, jako by vznikly samostatně a posléze byly pouze vytištěny vedle sebe, případně opatřeny společným závěrečným shrnutím.²⁸⁶ Jinými slovy, srovnávání prováděná „en passant, mimochodem nebo implicitně“²⁸⁷ nejsou považována za historickou komparaci.

Zatímco v tomto ohledu panuje mezi historiky relativně pevný konsenzus, následující argument komparativních historiků je kamenem úrazu, který stál jako milník na cestě k novým komparativním přístupům vyvíjeným od konce 80. let 20. století. Klasičtí historičtí komparatisté se zdráhají zařazovat mezi srovnávání ty práce, které se zabývají vzájemnými vztahy srovnávaných subjektů. Haupt a Kocka argumentují, že tyto „se neptají nezbytně po podobnostech a rozdílech mezi dvěma zkoumanými jednotkami – např. Francií a Německem –, nýbrž po vzájemném působení mezi nimi.“²⁸⁸ Takto založeným pracím jde o přenos kulturních, vědeckých, ekonomických nebo politických a jiných duchovních a materiálních produktů (migrací, obchodem, pašováním apod.) a proces jejich recepce v druhé zemi. Proto by měly být od historické komparace „metodologicky odděleny“. Kaelble smířlivěji konstatuje, že historické komparaci jde při srovnávání o kontrastování předmětů srovnávání a jejich vzájemné vztahy nejsou brány v potaz. Tento stav však shledává poněkud nešťastným, protože pro řadu studií by zkoumání „hospodářských a diplomatických vztahů, kulturní a politické přenosy, debaty a obrazy jiných a sebe sama“ mohlo být prospěšné.²⁸⁹ Radikální vyhranění autorů hlásících se k dějinám přenosů a později také zastánců *histoire croisée* vůči historické komparaci chápou však Haupt a Kocka jako „otevření nepravé fronty“.²⁹⁰

²⁸⁶ Hans-Jürgen Puhle, „Theorien in der Praxis des vergleichenden Historikers“, in *Theorie und Erzählung in der Geschichte*, eds. Jürgen Kocka a Thomas Nipperdey (München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1979), 125.

²⁸⁷ Heinz-Gerhard Haupt a Jürgen Kocka, „Historischer Vergleich: Methoden, Aufgaben, Probleme. Eine Einleitung, in *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*, eds. titíž (Frankfurt am Main: Campus, 1997), 10.

²⁸⁸ Ibid.

²⁸⁹ Kaelble, *Der Historische Vergleich*, 19.

²⁹⁰ Haupt a Kocka, „Historischer Vergleich“, 10.

Teoretizace historických komparací

Historické komparace si kladou nejrůznější otázky, mají nejrůznější cíle a používají nejrůznější metody k zodpovězení svých otázek a dosažení svých cílů. Sestavení vhodné komparativní perspektivy je individuální záležitostí každé práce a každého autora. V literatuře se objevují různé typologie a klasifikace historických komparací, které zobecňují zkušenosti dosavadního bádání. Uvedeme zde dvě typologie z pera předních odborníků na komparativní dějiny, amerických vědců Thedy Skocpolové (za spolupráce Margaret Sommerové) a Charlese Tillyho a klasifikaci historických komparací německého historika Hartmuta Kaelbleho. Zatímco američtí autoři zobecňují své poznatky formou modelů, Kaelble nabízí roztřídění historických srovnávání do pěti vzájemně neprovázaných skupin.

Pro makrosociální komparativní výzkumy navrhuji Skocpolová a Sommersová rozlišovat mezi třemi základními typy srovnávání podle vztahu k teorii a empirii: (a) makroanalytické komparativní dějiny (*Macro-analytic comparative history*), (b) souběžné komparativní dějiny (*Parallel comparative history*) a (c) kontrastující komparativní dějiny (*Contrast-oriented comparative history*).²⁹¹

Makroanalytické komparativní dějiny mají za cíl za použití existujících teorií hledat pomocí empirických případů podobnosti a rozdíly a vyvozovat touto cestou zobecňující kauzální vztahy pro ověření teorie. Nejsou schopny formulovat novou teorii, ale mohou doplňovat, zpřesňovat nebo také vyvracet existující teorie.

Souběžné komparativní dějiny si vybírají historické případy k tomu, aby na nich demonstrovaly platnost teorie v empirických podmínkách. Jejich schopnost verifikace a případné modifikace teorie jsou ale omezené a hrozí jim, že se jejich výsledky budou opakovat: *n* případů neřekne o teorii víc, než dokáže jeden dobře zpracovaný případ. Řešením zde může být aplikace komplexní teorie, která předpokládá různé výsledky a tyto dokládá na vybraných případech.²⁹²

Kontrastující komparativní dějiny srovnávají jedno téma (empirickou skutečnost) v různých kontextech a na základě nalezených kontrastů vytyčují hranice pro teorie. Nezajímají je vysvětlení formou ověření teorií nebo hypotéz, ale zajímají je zkoumané případy samotné a rozdíly a shody mezi nimi. Teoretický rámec může být přítomen pouze implicitně, což může vést ke schizofrennímu charakteru práce: teorie je z textu patrná, ale není přesně pojmenovaná, definovaná a aplikovaná. Rizikem kontrastujících komparací je sklouznutí k „deskriptivnímu holismu“, chronologickému vyprávění a rezignace na možnost vyvodit kauzální závěry. Na druhou stranu faktografická bohatost a chronologická vyprávěcí struktura patří mezi největší přednosti tohoto přístupu.²⁹³

Tyto tři typy komparativních dějin mají mezi sebou vztah vrcholů rovnostranného trojúhelníku: každý jeden typ sdílí určité rysy s jedním z obou ostatních (viz. Obr. 1).²⁹⁴

²⁹¹ Theda Skocpol a Margaret Somers, „The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry“, in *Comparative Studies in Society and History* 22 (1980), 187–191.

²⁹² *Ibid.*, 191–192.

²⁹³ *Ibid.*, 193.

²⁹⁴ *Ibid.*, 188.

Odišnou typologii makrosociálních komparativních dějin nabízí Charles Tilly. Jeho model vychází z geometrického obrazce obdélníku, který funguje jako matice (viz Obr. 2). Vrcholy obdélníku představují čtyři typy komparací: individualizující (*individualizing*), zahrnující (*encompassing*), zobecňující (*universalizing*) a hledající variace (*variation-finding*).²⁹⁵ Určující jsou dvě proměnné: počet zkoumaných jednotek srovnávání a počet variací předmětu srovnávání. Jestliže zkoumáme například příčiny sociální revoluce (jedna variace předmětu zkoumání) na ruské revoluci roku 1917 (jedna jednotka srovnávání), jde o individualizující srovnávání (z logiky věci zůstává de facto tento vrchol neobsazený, protože postrádá komparativní prvek). Pokud zůstaneme u sociální revoluce a rozšíříme počet zkoumaných jednotek na víc než jednu, posuneme se v Tillyho schématu směrem k zobecňujícímu srovnávání. Zjištěné závěry budou platné pro všechny případy a tudíž obecně platné pro vysvětlení předmětu zkoumání. Jestliže v jedné jednotce zkoumání (většinou je míněn nadstátní region, ale může jít také o svět jako celek) budeme srovnávat různé formy předmětu zkoumání, jde o zahrnující srovnávání. Jako příklad zde Tillymu slouží Wallersteinova teorie světových systémů nebo Rokkanovy konceptuální mapy Evropy.²⁹⁶ Konečně variace hledající srovnávání porovnává různé formy jednoho fenoménu v různých jednotkách srovnávání, který usiluje o „stanovení principu variací charakteru nebo intenzity fenoménu za systematického zkoumání rozdílů mezi jednotkami“.²⁹⁷

Tillyho klasifikační schéma sice funguje, ale v porovnání s modelem Skocpolové a Sommersové je složitější a méně pregnantní. Vztah teorie a empirie jako klasifikační kritérium se zdá být pro komparativní dějiny důležitější než poměry kvantitativních ukazatelů, které navíc Skocpolová a Sommersová nevyklučují – pouze jim ve svém modelu přiřkládají menší váhu.

Základní rozřídění historických komparací podle Kaelbleho rozlišuje mezi individualizujícím a zobecňujícím historickým srovnáváním²⁹⁸ (u Haupta a Kocky přibližně odpovídá kontrastu a zobecnění²⁹⁹, u Tillyho kontrastnímu a zobecňujícímu typu³⁰⁰). V případě individualizujícího srovnávání a kontrastu jde o hledání jedinečného u srovnávaných případů se záměrem osvětlit rozdíly a podobnosti dvou nebo více konkrétních případů (Haupt a Kocka navíc dodávají, že kontrast může být způsobem srovnávání, který vede k poznání především jednoho případu – nejčastěji dějin vlastní země nebo národa. Tato jednostranně nevyvážená srovnávací perspektiva sice snižuje nároky na studium cizích kontextů, ale zvyšuje riziko nesprávnosti vyvozených závěrů³⁰¹). Zobecňující srovnávání je podle Kaelbleho deduktivním postupem, který se snaží vyvozovat z poznání konkrétních skutečností obecně platné závěry nebo dokonce vytvářet typologie.

²⁹⁵ Charles Tilly, *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons* (New York: Russell Sage Foundation, 1984), 81.

²⁹⁶ Immanuel Wallerstein, *The Modern World System* (New York: Academic Press: 1974); Stein Rokkan, *Comparative Research Across Cultures and Nations* (Paris: Mouton: 1968).

²⁹⁷ Tilly, *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*, 82.

²⁹⁸ Kaelble, *Der historische Vergleich*, 23–36.

²⁹⁹ Haupt a Kocka, „Historischer Vergleich“, 11.

³⁰⁰ Tilly, *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*, 80.

³⁰¹ Haupt a Kocka, „Historischer Vergleich“, 16.

Po tomto základním rozdělení Kaelble klasifikuje komparativní historiografii podle cílů práce; rozlišuje mezi (a) analytickým srovnáváním (*analytischer Vergleich*), (b) objasňujícím a hodnotícím srovnáváním (*aufklärender Vergleich*), (c) srovnáváním s cílem porozumět (*verstehender Vergleich*), (d) srovnáváním identit (*Identitätsvergleich*) a (e) srovnáváním civilizací (*Zivilisationsvergleich*).³⁰²

Analytické srovnávání usiluje o vysvětlující analýzu historických příčin „společenských struktur, institucí, mentalit, debat, událostí a rozhodnutí“ a o vytvoření historických typologií. Umožňuje zpřesnit, vyvrátit anebo také potvrdit pohled na historické příčiny předmětu zkoumání. Porovnání s jinými jednotkami může ukázat také jiné cesty historického vývoje, které vedly ke stejnému výsledku. Kaelble uvádí příklad alfabetizace. Jako příčinu rozšiřování gramotnosti v Prusku považovali historici dekret vydaný v roce 1763, kterým byla zavedena povinná školní docházka. Při srovnávání s jinými zeměmi se ale ukázalo, že podíl gramotných ve společnosti šlo zvyšovat i bez právní úpravy (ve Francii, kde byla povinná školní docházka zavedena až v roce 1882, nebo ve Skandinávii, kde rozhodujícím faktorem pro šíření gramotnosti byla četba bible v protestantských církvích – růst gramotnosti byl ale zaznamenán i v katolických zemích). Druhou výhodou je na základě většího množství srovnávaných jednotek možnost vytváření historických typů a z nich odvozování celých typologií (typy národních států, typy industrializace, typy sociálních států). Zatřetí vede analytické srovnávání k odhalování historických procesů proměňování společností, protože každý proces (např. alfabetizace) má jiné příčiny, průběh a případně i výsledek.³⁰³

Objasňující a hodnotící srovnávání se snaží postavit negativní a pozitivní společenský vývoj do vzájemného kontrastu. To má vést k objasnění chyb ve vývoji jedné společnosti vzhledem k úspěšnému vývoji v jiné společnosti. Zároveň může srovnávání také vyloučit dosavadní chybné soudy o vývoji v té které společnosti.³⁰⁴

Srovnávání s cílem porozumět chce prostředky komparace prozkoumat méně známou společnost a určité aspekty jejího vývoje na základě rozdílů a podobností a odhalení historické podmíněnosti těchto rozdílů.³⁰⁵

Srovnávání identit mezi sebou porovnává různé identity (identity národa nebo sociálních skupin) a napomáhá tím oddělovat jedinečné od sdíleného a dekonstruovat vlastní identitu. Kaelble uvádí jako příklad představu o geopolitické poloze Německa uprostřed evropského kontinentu, kterou někteří historici argumentovali jako příčinou komplikované zahraniční politiky Německa. Jeho centrální poloha a hranice s mnoha sousedy měla vést k pocitu ohrožení. Při srovnávání s jinými zeměmi ale tato teze neobstojí: Francie sice sousedí s menším počtem států, ale zato jsou to všechno mocné země, které Francii v historii ohrožovaly (Německo, Itálie, Španělsko, Velká Británie). Po roce 1918, kdy Německo ztratilo jako sousedy Rusko a Rakousko-Uhersko a získalo jako sousedy větší množství menších států, se naopak tyto cítily ohrožené Německem a nikoli naopak. Současné Rusko sousedí na jihozápadě s Čínou, na severovýchodě s USA, na východě s Japonskem a na západě

³⁰² Kaelble, *Der Historische Vergleich*, 50–62.

³⁰³ *Ibid.*, 49–53.

³⁰⁴ *Ibid.*, 56–61.

³⁰⁵ *Ibid.*, 64–70.

s několika státy Evropské unie – německá situace tudíž nebyla výjimečná, ale onen slabý argument mohl být vyvrácen až po mezinárodním srovnání.³⁰⁶

Srovnávání civilizací je způsob, jak porovnat různé civilizace mezi sebou, a spočívá jak ve vymezení vnějších hranic, tak v rozboru vnitřní struktury civilizace.³⁰⁷

Sestavení srovnávací perspektivy

Základními proměnnými pro nastavení parametrů historické komparativní studie jsou předmět srovnávání, jednotka srovnávání a srovnávaný časový úsek. Nezbytným předpokladem pro komparativní dějiny je vedle formulace výzkumné otázky a hypotézy, která bude testována, také výběr vhodné teorie. Teprve spojením výzkumné otázky a hypotézy s vhodnou teorií vzniká základ pro komparativní studii. Komparace sama o sobě není metodou, je pouze nástrojem, který usměrňuje úhel pohledu a vymezuje výzkumný prostor. Narativní deficit komparativních dějin může vyvážit aplikace teorií. Pro zkoumání sociálních dějin 19. a 20. století navrhol koncem 70. let minulého století Hans-Jürgen Puhle například tyto teoretické komplexy: marxistické teorie společnosti; teorie sociálních konfliktů; teorie „dlouhých vln“ v hospodářském vývoji; koncept „organizovaného kapitalismu“ (*organisierter Kapitalismus*) a další teorie státních intervencí; teorie modernizace; teorie socializace.³⁰⁸ Puhle zdůrazňuje, že explicitní výběr vhodné teorie je lepší řešení než implicitní použití určitých teoretických rámců, protože explicitní použití zvyšuje transparentnost a možnost přezkoumání výsledků.³⁰⁹ Stejně jako v případě kontrastujících komparativních dějin u Skocpolové a Sommersové teorie tudíž není nezbytnou podmínkou, nýbrž zásadní výhodou.

Pro hledání rozdílů a podobností se uplatňují metody klasické logiky J. S. Milla: metoda rozdílu (*method of disagreement*) a metoda souladu (*method of agreement*). Metoda rozdílu se ptá, proč fenomén *f* navzdory podobnostem případů v jednom nebo více případech nenastal, a jaké jsou klíčové rozdílné rysy vedoucí k neexistenci *f*. Metoda souladu naopak hledá klíčové shodné rysy, které vedly k tomu, že se fenomén *f* vyskytl ve všech zkoumaných případech, ačkoliv jinak vykazují tyto případy mnoho rozdílů.³¹⁰ Z hlediska praxe komparativních dějin bývá metoda rozdílu považována za efektivnější.

Předmět srovnávání

Při komparaci zpravidla nejde o srovnávání celých společností a jejich dějin jako celku (například srovnávání německých dějin s francouzskými), ale o partikulární prvky, které umožňují koncentrovat historikovu pozornost k jednomu tématu. Tyto prvky mohou mít velmi různorodou podobu: může jít o instituce, ideje, procesy,

³⁰⁶ Ibid., 73–74.

³⁰⁷ Ibid., 79–92.

³⁰⁸ Hans-Jürgen Puhle, „Theorien in der Praxis des vergleichenden Historikers“, 131.

³⁰⁹ Ibid., 136.

³¹⁰ Theda Skocpol a Margaret Somers, „The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry“, 184.

sociální skupiny apod. Vhodný výběr předmětu zkoumání závisí na smyslu a cílech historické komparace. Haupt a Kocka uvádějí lapidární příklad, že nelze srovnávat nesrovnatelné, např. „jablka a hrušky“ – pokud nám jde o zkoumání podstaty jablek nebo hrušek. Je-li ale předmětem našeho komparativního zájmu ovoce jako druh plodů, potom je srovnávání jablek s hruškami na místě.³¹¹ Proto je nevyhnutelné vedle objektu zkoumání přesně definovat také záměr komparace a vyslovit otázky, na něž se hledá odpověď. Dále je nezbytné vybrat vhodné představitele, kteří budou podrobeni srovnávání. V tomto kroku se rozhoduje o nastavení vzájemných měřítek mezi srovnávanými, která ovlivní závěry. Pro absolutně platné závěry by bylo ideální srovnat vše se vším, což přirozeně není možné, a proto je nutná selekce. Základním očekáváním od výsledků komparace by mělo být testování závěrů případových studií a tím „zviditelnění neviditelného“.³¹² Vedle skutečnosti, že nemá smysl srovnávat nesrovnatelné, je nutné si zdůvodnit, proč jsme se rozhodli k výběru toho kterého prvku a jak může tento výběr ovlivnit výsledek bádání. Výběrem prvků se nastavuje úhel pohledu: budeme-li srovnávat německou buržoazii v 19. století se západoevropskou, dojdeme k jiným závěrům než při jejím srovnávání s buržoazií východoevropskou.³¹³

Jednotka srovnávání

Jednotkou srovnávání se rozumí množina, v níž sledujeme komparovaný fenomén: například národ, region, kultura, epocha, krize, instituce.³¹⁴ Zpravidla si autoři volí jako jednotku srovnávání stát, protože jde o jednoznačně vymezený rámec. Zároveň jde ale o mentální stereotyp, poněvadž řadu zkoumaných fenoménů lze komparovat na nižší nebo naopak vyšší než státní úrovni.³¹⁵ Národ a národní stát jsou v dějinách poměrně nové jevy, a proto je nelze použít ahistoricky na období nebo místa na světě, kde ještě neexistovaly.³¹⁶ Stát jako jednotka srovnávání je na místě tam, kde se zkoumají fenomény spojené se státem jako celkem, které nelze dokázat na studiích regionů, měst nebo vesnic. Na druhou stranu ani srovnávání civilizací není snadné, protože jsou vnitřně příliš diferenciované a nejednotné. Menšími jednotkami, ze kterých se skládají, jsou opět národy a státy, které se navíc vyhraňují vůči sobě a mají přesahy do jiných civilizačních rámců. To je i případ pokusů napsat dějiny evropského kontinentu jako „evropské dějiny“ nebo alespoň „dějiny Evropy“, které jsou podle Haupta spíše „sčítáním národních dějin“ nežli „srovnáváním“.³¹⁷ S volbou státu jako jednotky

³¹¹ Heinz-Gerhard Haupt a Jürgen Kocka, „Comparative History: Methods, Aims, Problems“, in *Comparison and History*, eds. Deborah Cohen a Maura O'Connor (New York: Routledge, 2004), 27.

³¹² Nancy L. Green, „Forms of Comparison“, in *Comparison and History*, eds. Deborah Cohen a Maura O'Connor (New York: Routledge, 2004), 42.

³¹³ Haupt a Kocka, „Comparative History“, 27.

³¹⁴ Ibid., 26.

³¹⁵ Kaelble, *Der Historische Vergleich*, 18.

³¹⁶ Ibid.

³¹⁷ Heinz-Gerhard Haupt, „Historische Komparatistik in der internationalen Geschichtsschreibung“, in *Transnationale Geschichte. Themen, Tendenzen und Theorien*, eds. Gunilla-Friederike Budde, Sebastian Conrad a Oliver Janz (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005), 138.

srovnávání se také spojuje velká část kritiky komparativních dějin. Varováním je zde především hledání rozdílů mezi srovnávanými státy, přičemž jednomu ze srovnávaných států je přiřknuta role „modelu“, podle nějž jsou měřeny ostatní případy.³¹⁸ Historická komparatistika může pomoci „překonat stereotypy národního dějepisce“ a „předvést známé fenomény v novém světle“.³¹⁹ Může ovšem ale také fungovat zcela opačně: potvrzovat představy o nás samých i o jiných. To se dělo v minulosti při asymetrických komparacích, které dávaly přednost jednomu ze srovnávaných případů.³²⁰ Haupt navrhuje jako řešení, jak potlačit možné privilegování národního státu, snahu o symetrii srovnávání, vyvážený přístup k vybraným případovým studiím a práci s pramennými studii.³²¹ Toto řešení se však zdá být poněkud idealistické a v praxi obtížné proveditelné (viz Historie kulturních přenosů).

Časový úsek

Ideální je synchronní komparace, kdy se objekty srovnávání vyskytovaly v různém kontextu, ale ve stejném čase. Komparace je ovšem proveditelná i v případě časové diachronie a srovnávání fenoménů, které se ve svém časovém průběhu neshodovaly (např. industrializace ve Velké Británii a v Německu, alfabetizace v Rusku a ve Francii, počátky státního sociálního pojištění ve Švýcarsku a v USA³²²). V takovém případě ale opadá možnost srovnávání odkazů na širší kontext.³²³

Sociální dějiny: rozkvět historické komparace

Podle Cohenové jsou komparativní dějiny dodnes „řídce osídleným ostrovem“ – zůstávají v historické vědě Popelkou a na rozdíl od nových kulturních dějin nebo genderových dějin nedokázaly přinést potřebné kontroverze a vstoupit do módy.³²⁴ Zatímco ve společenských vědách, které své poznání dovedou operacionalizovat či přímo matematizovat (ekonomie, sociologie, politologie a jiné vědy), je komparace vyžívána často, v historii je tento přístup méně běžný. Více se prosadil v dějinách starověku a v moderních dějinách, méně pak pro období středověku a raného novověku. Větší průlom zaznamenala komparatistika v těch odvětvích historické vědy, které se zabývají kvantitativním poznáním (hospodářské, sociální nebo politické dějiny, historická demografie).³²⁵ Historická komparatistika totiž stojí a padá s přiměřeností volby předmětu srovnávání, výběrem množin, stanovením měřítek a pozorovacích stanovišť, s formulováním výzkumné otázky a výběrem teorie. Od práce na

³¹⁸ Ibid., 143.

³¹⁹ Heinz-Gerhard Haupt, „Historische Komparatistik in der internationalen Geschichtsschreibung“, 145.

³²⁰ Ibid., s. 146.

³²¹ Ibid.

³²² Kaelble, *Der Historische Vergleich*, 14–16.

³²³ Ibid.

³²⁴ Deborah Cohen, „Comparative History: Buyer Beware“, in *Comparison and History*, eds. Deborah Cohen a Maura O'Connor (New York: Routledge, 2004), 58.

³²⁵ Haupt a Kocka, „Historischer Vergleich“, 21.

komparatisticky laděných studiích dále odrazují technické faktory, jako je odlišná pramenná základna pro jednotlivé zkoumané prvky a jazykově-stylistické obtíže při psaní textu, který přeskakuje z entity na entitu a tím se tříští jeho narativní struktura. Historické srovnávání je tudíž náročnou disciplínou jak z metodologických, tak čistě praktických hledisek. Komparativní studie od autora vyžadují, aby se do hloubky seznámil se dvěma nebo dokonce více historiografiemi ke zkoumanému problému a tím rostou nároky na čas a na finanční zdroje. Historická věda je navíc pevně ukotvena v národních kontextech a mezinárodní srovnávání musí být proto dobře zdůvodněno. Archivní výzkum ztěžují odlišné národní archivační zvyklosti a zákony, které se v určitých aspektech mohou velmi lišit.³²⁶

Komparativní dějiny zažily rozkvět po druhé světové válce, kdy je začala využívat sociální historie, která si kladla nadnárodně zarámované výzkumné otázky. Historici se začali zajímat o velké společenské procesy jako industrializace, modernizace nebo nacionalismus.³²⁷ Motorem vývoje bylo vymezení se komparativních dějin vůči národně ohraničenému historismu a jeho zájmu o politické dějiny a o dějiny podle hesla „dějiny tvoří (velcí) muži“, dále vymezení se proti „historickým zákonům“ propagovaným marxistickou historiografií a částečně i nesouhlas s tezí, že industrializace podminila sociální a politický vývoj v západních zemích.³²⁸ Tento posun se shoduje s proměnami historické vědy obecně, například s nástupem „nových politických dějin“, u jejichž zrodu stál podle Jürgena Kocky „trojí převrat“ v chápání předmětu zájmu této historické disciplíny: namísto jednotlivci a jejich zájmy, představami a cíli se zabývat strukturami; namísto politiky chápat jako gravitační centrum společnosti; namísto vyprávění dějin dějiny analyzovat (argumentativní způsob psaní).³²⁹ Další impulsy pro mezinárodně založené historické srovnávací studie vycházely z potřeby „sociálněhistorického zdůvodnění zvláštního politického vývoje jednotlivých evropských zemí“. Tento tematický okruh zkoumal otázky historického vývoje sociálních hnutí, dějiny sociálně-ekonomických nebo sociálně-profesních skupin, státní sociální politiku v jejích různých podobách, proměnu společenských hierarchií apod. Dále se sociálním historikům hodily komparativní přístupy při zodpovídání otázek pracujících s pojmem modernizace (rodina, podnikání, služby, konsum, příjem) a konečně při hledání společenských specifik evropských dějin.³³⁰ Sociálněhistorické srovnávání

³²⁶ Deborah Cohen, „Comparative History: Buyer Beware“, 60; Johannes Paulmann, „Internationaler Vergleich und interkultureller Transfer: Zwei Forschungsansätze zur europäischen Geschichte des 18. bis 20. Jahrhunderts“, in *Historische Zeitschrift* 267, sešit 3 (1998), 651–652.

³²⁷ Jürgen Kocka, „Historische Komparatistik in Deutschland“, in *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*, eds. Heinz-Gerhard Haupt a Jürgen Kocka (Frankfurt am Main: Campus, 1997), 47–48.

³²⁸ Hannes Siegrist, „Perspektiven der vergleichenden Geschichtswissenschaft: Gesellschaft, Kultur und Raum“, in *Vergleich und Transfer: Komparatistik in den Sozial-, Geschichts- und Kulturwissenschaften*, eds. Hartmut Kaelble a Jürgen Schriewer (Frankfurt am Main: Campus, 2003), 308.

³²⁹ Ute Frevert, „Neue Politikgeschichte“, in *Kompass der Geschichtswissenschaft: Ein Handbuch*, eds. Joachim Eibach a Günther Lottes (Stuttgart: UTB, 2002), 153.

³³⁰ Hartmut Kaelble, „Vergleichende Sozialgeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts: Forschungen europäischer Historiker“, in *Geschichte und Vergleich: Ansätze und Ergebnisse international*

má podle Kaelbleho za cíl zdůvodnit zvláštnosti politického vývoje jednotlivých zemí, „vývoj sociálních hnutí a jednotlivých sociálních tříd jako dělníků, zaměstnanců, maloburžoazie, buržoazie, dějiny státních intervencí do společnosti s cílem tlumit sociální konflikty“, zásahy státu vůči společenským hierarchiím a vůči menšinám, odlišné historické cesty sociální modernizace průmyslových společností a historický svéráz Evropy v dějinách.³³¹ V západoněmecké historiografii měla zlomový význam kniha Jürgena Kocky z roku 1977 o zaměstnancích v USA v mezinárodním srovnávání.³³² Především teze o národní výjimečnosti nebylo možné jinak přezkoumat než srovnáváním více národních případů. Jako pramen inspirace pro komparativní studie zde platila teze o německé zvláštní cestě (*Sonderweg*), o americké nebo francouzské výjimečnosti (*American exceptionalism, exception française*). S ohledem na výše uvedené nepřekvapí, když Hartmut Kaelble shrnuje, že nejčastěji jsou v pracích publikovaných v letech 1970–1989 srovnávány tři velké západoevropské země: Německo (více než ve dvou třetinách prací), Británie a Francie (každá země po jedné třetině). Země středovýchodní Evropy byly tehdy srovnávány jen výjimečně.³³³

Pro sociální dějiny se historická srovnávání prokázala jako užitečný nástroj. Vlastností historických srovnávání je, že potlačují narativní strukturaci textu, která byla typická pro způsob práce období historismu. To byl také jeden z důvodů, proč historismus neshledával historické srovnávání jako vhodné. Historická komparace je více než vyprávěním strukturována teorií, předpokladem, tezí, která se textem vine jako červená nit. Řada prací z komparativních dějin má tak pro své metodologické zázemí i způsob strukturování textu blíž k vědám jako je sociologie nebo politologie.

Klasickým příkladem je kniha Thedy Skocpolové *Státy a sociální revoluce* (1979), která bývá řazena mezi klasická díla komparativních dějin (autorka sama ji podle své typologie komparativních dějin označuje jako „komparativní historickou analýzu“, čímž dává najevo svůj zájem o hledání příčin a vysvětlení a o vyvozování obecných závěrů z konkrétního empirického materiálu, viz výše).³³⁴

Skocpolová si kladla otázku, co je příčinou sociálních revolucí. Jako jednotku srovnávání volila stát a vybrala si tři státy, v nichž proběhla sociální revoluce úspěšně (Francie v letech 1786–1800, Rusko v letech 1917–1921 a Čína v letech 1911–1949) a pro kontrolu čtyři případy revolucí, které byly politické, ale nikoliv sociální (Anglie v letech 1640–1660, Rusko roku 1905, Pruské reformy v letech 1807–1815 a japonské reformy Meidži v devatenáctém století). Pro první kategorii tudíž vycházela z Millovy metody souladu a pro druhou skupinu ve vztahu k první z metody rozdílu. Prováděla v podstatě tři druhy srovnávání: skupinu uskutečněných sociálních revolucí proti skupině neuskutečněných (Francie, Rusko, Čína versus Japonsko

vergleichender Geschichtsschreibung, eds. Heinz-Gerhard Haupt a Jürgen Kocka (Frankfurt am Main: Campus, 1997), 101–103.

³³¹ *Ibid.*, 101–102.

³³² Jürgen Kocka, *Angestellte zwischen Faschismus und Demokratie: Zur politischen Sozialgeschichte der Angestellten: USA 1890–1940 im internationalen Vergleich* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1977).

³³³ Kaelble, *Der Historische Vergleich*, 99.

³³⁴ Theda Skocpol, *States and social revolutions: a comparative analysis of France, Russia and China* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979).

a Prusko), uskutečněné a neuskutečněné podle podobnosti (Francie a Anglie, Rusko 1917 a Rusko 1905, Čína a Japonsko) a nakonec úspěšné případy mezi sebou (Francie, Rusko, Čína).³³⁵

V úvodní diskusi polemizovala se čtyřmi různými „rodinami“ teorií revoluce (a.) marxismus vycházející z historického materialismu; (b.) agregované psychologické teorie, které hledají vysvětlení v psychologické motivaci lidí; (c.) teorie systémového nebo hodnotového konsensu, která předpokládá, že revoluce vzniká tam, kde se vztah mezi systémem a hodnotami desynchronizuje novými hodnotami, se kterými se systém není s to vyrovnat; (d.) teorie politického konfliktu, které předjímají, že revoluce vzniká za mocenského boje mezi vládou a nevládními organizovanými skupinami).³³⁶ S těmito teoriemi nesouhlasí ve dvou bodech: všechny předpokládají voluntaristický vznik revoluce a žádná nezohledňuje příčiny revoluce ve vývoji mezinárodního prostředí. Jako podmínku uskutečnění sociální revoluce si Skocpolová určila (a.) zhroucení státu za konkurenčního tlaku zvenčí, (b.) rozšíření vzpoury nižších tříd, hlavně rolníků a (c) pokusy politického vedení stabilizovat moc revolučního státu mobilizací mas.³³⁷

Vedle „velkých struktur, rozsáhlých procesů a obřích srovnávání“³³⁸ se komparace dobře uplatňují také v případě studií, které operují s menším měřítkem a jejichž cílem je vysvětlit méně komplexní fenomén – namísto zobecňujícího srovnávání jde o konkretizující srovnávání. Nejsou o nic méně komparativní než studie s cílem zobecnění, pouze si pro zodpovězení své otázky vybírají přiměřené případy. Uvedme si dva příklady bádání o rodině, což je jedno z typických témat zkoumaných sociálními dějinami. Gunilla-Friederika Buddeová³³⁹ zkoumala výchovný proces dětí v měšťanském rodinném prostředí v Německu a v Anglii v období 1840–1914. Cílem procesu bylo vychovat příslušníky střední třídy a zajistit tak reprodukci rodinného sociálně-ekonomického statusu ve společnosti. Buddeovou zajímaly hodnotové představy „měšťanské kultury“ a vštěpování této kultury dětem. K německému *Bürgertum*, které vymezila vzděláním a majetkem a přiřadila k němu množinu povolání, nalezla přibližný anglický ekvivalent v *middle class*. Svoje srovnávání založila na klasickém hledání podobnosti a rozdílů mezi rodinnou výchovou v Německu a Anglii a tím vymezila „stejně“ a „zvláštní“ cesty k formování měšťanské identity v anglické a německé rodině.

Christiane Dienelová³⁴⁰ se zabývala tématem kontroly porodnosti jako předmětu veřejné debaty v Německu a ve Francii v období 1870–1918, kdy se tyto debaty rozproudily pod vlivem snižující se natality. Stejně jako Buddeová se i ona zajímá o rozdíly a podobnosti v argumentaci pro a proti kontrole porodnosti a Německo a Francie jí slouží jako dva odlišné kontexty, v nichž hledá argumenty artikulované politiky,

³³⁵ Tilly, *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*, 107.

³³⁶ *Ibid.*, 5–14.

³³⁷ *Ibid.*, 41.

³³⁸ Tilly, *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*.

³³⁹ Gunilla-Friederike Budde, *Auf dem Weg ins Bürgerleben: Kindheit und Erziehung in deutschen und englischen Bürgerfamilien 1840–1914* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1994).

³⁴⁰ Christiane Dienel, *Kinderzahl und Staatsräson: Empfängnisverhütung und Bevölkerungspolitik in Deutschland und Frankreich bis 1918* (Münster: Westfälisches Dampfboot, 1995).

lékaři, klérem a dalšími sociálními skupinami a organizacemi ve veřejné debatě a tyto vzájemně porovnává.

Alternativy historické komparace

Komparativní dějiny na jednu stranu pomohly překonat omezení vycházející z principů historismu, který se zabýval především národními dějinami a národními perspektivami, ale na stranu druhou jim chyběla schopnost redefinovat jednotky srovnávání, kterými byly právě národní státy. Řada historiků „prosté komparace“ proto odmítá jako nebezpečné, protože mohou posilovat kulturní rozdíly, podporovat nacionalistické názory a představy o hierarchii mezi národy.³⁴¹ Historické komparace jsou dále vnímány jako statické, mechanické a příliš odkázané na naplnění ideálu nestrannosti a vyváženosti srovnávací perspektivy. Někteří samotní příznivci historických komparací si jsou těchto omezení vědomi a opatrně poukazují na možnosti (a nutnosti) inovace. Srovnávané prvky by na příklad neměly být jen stavěny do vzájemného kontrastu, ale pozornost by se měla věnovat také jejich vzájemným vztahům (politická, hospodářské, sociální a kulturní a dále „obrazy a debaty“ o druhých). Kaelbe uvádí příklad hypotetické srovnávací studie o práci v průmyslu v Polsku a v NDR, která by neměla jen obě společnosti stavět proti sobě, ale zároveň také zkoumat vliv Sovětského svazu, čímž by mohly být odlišeny národní charakteristiky od importu sovětského modelu.³⁴² Zde již klasické komparativní dějiny narážejí na hranici nových směrů historické komparatistiky, jimiž jsou dějiny kulturních přenosů a *histoire croisée*.

Dějiny kulturních přenosů

Epistemologické nevýhody komparativních dějin se snaží překonat přístup označovaný jako dějiny přenosů (*transfer history*) nebo dějiny kulturních přenosů (*histoire des transferts culturels*), který vychází z ideového zázemí kulturněvědných oborů. Middell chápe dějiny kulturních přenosů jako „pokus hovořit současně o vícero národních prostorech, o jejich společných prvcích, aniž by se tyto úvahy omezily na konfrontaci, srovnávání nebo prostou adici“.³⁴³ Pojmem dějiny kulturních přenosů se označuje zaměření pozornosti na výměnu mezi dvěma nebo více množinami a receptce této výměny. Množinami jsou myšleny sociální skupiny, mezi nimiž dochází k přenosu buď non-personálně, nebo personálně. Typickým non-personálním případem přenosu jsou média, výměna materiálních hodnot a know-how. Personálně přenos může probíhat migrací a cestováním obyvatel, především příslušníků intelektuálních elit – zprostředkovatelů idejí³⁴⁴ (Werner uvádí například „akademiky, učitele

³⁴¹ Green, „Forms of Comparison“, 45.

³⁴² Kaelble, *Der Historische Vergleich*, 19–21.

³⁴³ Matthias Middell, „Kulturtransfer und Historische Komparatistik – Thesen zu ihrem Verhältnis“, *Comparativ 10* (2000), sešit 1, 9.

³⁴⁴ Johannes Paulmann, „Internationaler Vergleich und interkultureller Transfer: Zwei Forschungsansätze zur europäischen Geschichte des 18. bis 20. Jahrhunderts“, *Historische Zeitschrift 267*, sešit 3 (1998), 674.

a překladatele, umělce, hudebníky a novináře, knihkupce, spisovatele³⁴⁵). Kortländer navrhuje jako příklad motivace kulturního přenosu technický zájem (např. optimalizace pracovních procesů jako technologie grafického tisku, kritika pramenů v historické vědě), praktický zájem a ideologický zájem.³⁴⁶

Jedním z propagátorů tohoto přístupu je francouzský kulturolog a germanista Michel Espagne, který výhody dějin kulturních přenosů formuloval při práci na studiích o přenosech mezi francouzským a německým kontextem. Espagne tvrdí, že komparatisté věnují pozornost mechanickému, statickému porovnávání struktur srovnávaných případů, zatímco větší vypovídající hodnotu by mohlo mít sledování vzájemných vztahů ve smyslu ovlivňování se, vzájemné recepce a přenášení kulturních hodnot mezi nimi. Neboť dějiny jsou dynamickým procesem, který se neomezuje jen na procesy uvnitř jednotky srovnávání navržených historikem. Komparativní dějiny se zpravidla zajímají o rozdíly, protože nalezené rozdíly považují za zajímavý výsledek. Tím ovšem tyto rozdíly „zacementují“ – pro kulturní přenosy nejsou bez zajímavosti také místa, kde docházelo ke vzájemné shodě a „akulturaci“. Komparativní dějiny, které upřednostňují synchronní srovnávání, se okrádají o možnost sledovat vzájemné interakce v čase. Konečně komparativním dějinám vyčítá, že vychází z národního úhlu pohledu a svou koncepcí utužují národy a národní státy jako kategorie. Ty ale nejsou jasně ohraničené, protože vznikají ze vzájemných kulturních přejímek, a pokud se historik omezuje na tyto zdánlivě jasně vymezené kategorie, vytváří konstrukt, který nepřipouští existenci smíšených forem. Navíc do těchto srovnávání promítá autor sám sebe, svoji vlastní národní pozici. Přitom národ a jeho stát vznikly procesem, v kterém nechybělo přejímání cizích prvků a vysílání vlastních hodnot do ciziny. Espagne je přesvědčen, že z těchto důvodů by vhodnější než komparativní perspektiva často bylo užití postupu sledování kulturních přenosů.³⁴⁷ Dějiny kulturních transferů nemají podle Espagne za cíl legitimovat stávající skupinové identity (myšleny např. národy), ale jde jim o napsání „dějin styčných bodů a způsobů (sebe)vyjádření různých kulturních prostorů“.³⁴⁸

Uvedme si několik příkladů prací, které metodicky spadají do dějin kulturních transferů. Katharina Middellová se v knize *Hugenoti v Lipsku*³⁴⁹ zabývá osudy francouzských protestantů, kteří z náboženských důvodů na konci 17. století opustili Francii a usídlili se v Sasku. Na základě soukromých archivů rodiny Dufour a Feronce

³⁴⁵ Michael Werner, „Maßstab und Untersuchungsebene: Zu einem Grundproblem der vergleichenden Kulturtransfer-Forschung“, in *Nationale Grenzen und internationaler Austausch*, eds. Lothar Jordan a Bernd Kortländer (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1995), 27.

³⁴⁶ Bernd Kortländer, „Begrenzung – Entgrenzung, Kultur- und Wissenschaftstransfer in Europa“, in *Nationale Grenzen und internationaler Austausch*, eds. Lothar Jordan a Bernd Kortländer (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1995), 7.

³⁴⁷ Michel Espagne, „Sur les limites du comparatisme en histoire culturelle“, *Genèses* 17, č. 1 (září 1994), 112–121. Upravená verze srov. Michel Espagne, *Les transferts culturels franco-allemands* (Paris: Presses universitaires de France, 1999), 35–49.

³⁴⁸ Michel Espagne, „Kulturtransfer und Fachgeschichte der Geisteswissenschaften“, *Comparativ* 10, sešit 1 (2000), 58.

³⁴⁹ Katharina Middell, *Hugenotten in Leipzig: Streifzüge durch Alltag und Kultur* (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 1998), 9.

rekonstruuje každodenní životní realitu exulantů, přičemž jejím cílem je „poučit se, jak obohacujícím způsobem mohou takové kontakty působit a co se u ‚vlastních‘ a u ‚cizích‘ [příslušníků] děje, když si v každodenním setkávání ukazují a vyměňují svoje zvyklosti.“³⁵⁰

Autoři příspěvků literárněvědného sborníku *Poezie Heinricha Heineho*³⁵¹ rozebírají Heineho poezii a poukazují na recepcce jeho díla v cizině a cizí vlivy, které tohoto klasického německého literáta ovlivnily a promítly se do jeho díla – skrz kulturní „výpůjčky“ v Heineho díle dochází ke zpřesnění obrazu Heineho jako německého národního autora.

Konečně sám Michel Espagne se v knize *Na druhém břehu Rýna*³⁵² věnuje vztahu francouzské filosofie 19. století k filosofii německé stejné doby. Francouzská filosofie tehdy žila ve stínu německé, kterou formovaly velké osobnosti typu Hegela, Fichta nebo Schellinga, a recepcce a vyrovnávání se s tímto mohutným myšlenkovým potenciálem mezi francouzskými filozofy patří mezi jedno z důležitých, nicméně už zpracovaných témat. Espagne však především zajímá průběh procesu intelektuálního importu německé filosofie během 19. století a jeho působení na proměnu francouzského filosofického prostředí.³⁵³

Histoire croisée

Histoire croisée (doslova propletené dějiny) je metodický přístup k historickému zkoumání nadnárodních témat vyvinutý německým historikem Michaellem Wernerem a francouzskou historičkou Bénédictou Zimmermannovou pro komparativní historické studie. Přístup se vypořádává s nedostatky klasických komparací (národní stát jako výchozí množina, zdůrazňování rozdílů a podobností, asymetrie, staticnost pozorování).³⁵⁴ Autoři tvrdí, že komparace uvažují stabilní místo pozorovatele, ale toto, ač teoreticky představitelné, není v praxi možné nalézt, natož udržet. Stejně tak nastavené měřítko (jednotka zkoumání) nemůže být po celou dobu „jednovýznamová“ nebo „zobecnitelná“, protože všechny jsou historicky podmíněné a nepřenositelné do jiných kontextů. Podobně je na tom i předmět srovnávání, který je v různých kontextech různě definovaný. Vzájemné vztahy a interakce mezi předměty srovnávání nemají často jen charakter vztahů, ale i vzájemného vlivu, který účastníky takové interakce proměňuje.³⁵⁵ *Histoire croisée* vyzývá naproti tomu k multidimenzionálnímu pohledu na zkoumaný problém, který umožní sledovat téma v jeho komplexnosti. Klíčovým pojmem jsou zde překřížení (*croisement*), v nichž dochází k interakci, k přenosu, k ovlivnění, ke změně. Mohou vznikat mezi zkoumanými předměty,

³⁵⁰ Ibid., 9.

³⁵¹ Michel Espagne a Isabelle Kalinowski, eds., *La poésie de Heinrich Heine*, (Paris: CNRS éditions, 2000).

³⁵² Michel Espagne, *En deçà du Rhin: L'Allemagne des philosophes français au XIXe siècle* (Paris: Les éditions du CERF, 2004).

³⁵³ Ibid., 15.

³⁵⁴ Vycházím z anglické verze „programového textu“ *histoire croisée*: Michael Werner a Bénédicta Zimmermann, „Beyond Comparison: *Histoire Croisée* and the Challenge of Reflexivity“, in *History and Theory* 45 (únor 2006): 30–50.

³⁵⁵ Werner a Zimmermann, „Beyond Comparison“, 33–35.

v úhlu pohledu na předmět zkoumání, v pozici pozorovatele nebo ve vztahu badatele k předmětu zkoumání. Každé překřížení má navíc svůj vlastní vývoj a svoje determinanty. Pro *histoire croisée* není skoro nic pevně zakotveno, nýbrž tam, kde komparativní dějiny vidí pevné hranice, jsou tyto hranice rozmazané nebo neexistují vůbec. Kocka chápe tento teoretický přístup jako jednu z možností, která ale nemá s komparativními dějinami mnoho společného. Podle něj jde metodologicky buď před komparativní dějiny, nebo za ně. Kocka proto doporučuje, aby si badatel při vytváření vlastního výzkumného plánu vzal z komparativních dějin, *histoire croisée* a dějin kulturních transferů to, co potřebuje. Jako příklad uvádí práci Philippa Thera.

Philipp Ther zkoumal sociálně a kulturněhistorické souvislosti založení a fungování operního divadla na třech reprezentativních národních scénách střední Evropy 19. a počátku 20. století.³⁵⁶ Práce je postavena na srovnávání tří případů: Dvorní divadlo v Drážďanech, Polské divadlo ve Lvově a Národní divadlo v Praze představují pro autora zástupce tří ideálních typů divadla tehdejší doby – dvorního, šlechtického a měšťanského. Autor zkoumá u každého případu tři roviny: mocenskou (kdo divadlo nechal postavit, financoval a rozhodoval o jeho repertoáru), diváckou (kdo tvořil publikum) a repertoárovou (co se hrálo a jak to odpovídalo představě o poslání toho kterého divadla).³⁵⁷ Průběžné srovnávání, které se děje v rámci tří případových studií, Ther doplňuje o neustálé upomínání na kulturní transfery, které zůstaly charakteristickým znakem opery i během „nacionalistického“ 19. století. Kulturním transferům mezi třemi zkoumanými operními divadly a dalším vlivným operním scénám věnuje proto závěrečnou obsáhlou kapitolu, v níž shrnuje tendence v operních dějinách 19. století nalezené ve třech předcházejících případových studiích. Ther dochází k závěru, že na přelomu 19. a 20. století existovala jednotná „operní kultura střední Evropy“, jejíž projevy mohly být nalezeny až na Balkáně a Kavkazu. Opera zůstala i přes národní zabarvení stejnou pro všechny. Národní hnutí potlačilo vztah centrum–periferie, protože původní periferní divadla povzneslo na centra národní kultury a někdejší centrum, italskou operu, degradovala na jednu z národních oper. Kombinace komparativní perspektivy a sledování kulturních přenosů slouží jako vhodná metodická základna pro hledání podobností a rozdílů a zkoumání vzájemného ovlivňování, které vedlo až k národní diferenciaci operního divadla.

Ačkoliv byl Ther seznámen s koncepcí *histoire croisée*, explicitně se k ní ve své knize nehlásí. Největším problémem *histoire croisée* zůstává, že i když jsou její teoretické argumenty vesměs uznávány, v praxi se zatím na rozdíl od historické komparace nebo dějin kulturních transferů příliš neprosadily.³⁵⁸

³⁵⁶ Philipp Ther, *In der Mitte der Gesellschaft: Operntheater in Zentraleuropa 1815–1914* (Wien, München: Oldenbourg-Verlag, 2006), přepracované vydání v českém jazyce: Philipp Ther, *Národní divadlo v kontextu evropských operních dějin: Od založení do první světové války* (Praha: Dokořán, 2008).

³⁵⁷ Philipp Ther, *Národní divadlo v kontextu evropských operních dějin: Od založení do první světové války* (Praha: Dokořán, 2008), 30–31.

³⁵⁸ Jednou z knih, která se hlásí k *histoire croisée*, je publikovaná disertační práce napsaná pod vedením Michaela Wernera: Patrick Farge, *Le Trait d'union ou l'intégration sans l'oubli*. (Paris: Éd. de la Maison des Sciences de l'homme, 2008).

Jako příklad díla, jehož část se k *histoire croisée* otevřeně hlásí, mohou sloužit od roku 2005 vydávané Německo-francouzské dějiny v jedenácti svazcích. Každý díl je rozdělen na dvě části: chronologicky strukturovanou faktografickou část nazvanou „Přehled“ a problémovou část nazvanou „Otázky a perspektivy“. V této druhé části jsou metodami historického srovnávání, historie kulturních přenosů a *histoire croisée* zkoumána problémová německo-francouzská témata. V osmém díle (1918–1932/33) je metodou srovnávání zpracována kapitola o vstřebávání válečné zkušenosti v poraženém a ve vítězném státě (s. 107–124), metodou *histoire croisée* situace na okupovaných německých územích (Porýní a Porúří) a na mandátních územích (Sársko, Horní Slezsko, s. 138–164) a metodou sledování kulturních transferů kapitola o německém a francouzském pacifistickém hnutí (s. 201–216).³⁵⁹

Závěr

Komparace jsou pro historii přínosné a potřebné, protože často pouze komparativní perspektiva může odhalit dosud neviditelné skutečnosti. Kritici historickým komparacím ale vyčítají, že odhalená skutečnost nemusí odpovídat vynaloženému úsilí, že mohou při špatně sestavené komparativní perspektivě a nevhodném teoretickém východisku přinést chybné výsledky a mylné závěry a v neposlední řadě mohou sloužit k posilování národních stereotypů. Z praktického hlediska klade na historika nároky také v oblasti množství prostudovaných pramenů, které s každým dalším případem vzrůstá. Historická komparace tak zůstává „menšinovým žánrem“ a i přes pozitivní výsledky, kterých bylo srovnáváním dosaženo, si pro výše zmíněná úskalí a pro malou množinu problémů, k jejichž řešení mohou být nasazeny, nezískaly masovou oblibu.

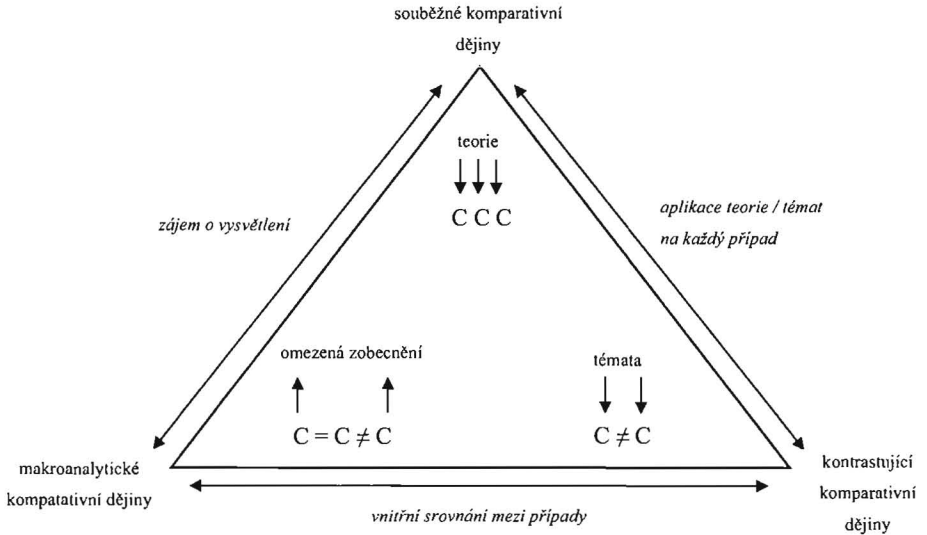
Alternativou ke komparativním dějinám jsou dějiny kulturních přenosů, které nesrovnávají (uměle) oddělené jednotky, ale zajímají se o kulturní výměnu mezi nimi, o přenosy kulturních hodnot. Tímto způsobem dochází k propojování více kontextů, aniž by tyto musely být vůči sobě nutně konfrontovány. Navíc je studium kulturních přenosů pojistkou, že si autor nevybere kontexty, které nemají nic společného. Zastánci komparativních dějin nicméně připomínají, že okruh problémů řešených historií kulturních přenosů se od jejich témat značně liší.

Nejnovějším přístupem je dosud v praxi málo prověřená koncepce *histoire croisée*, která upřednostňuje zkoumání dynamiky vztahů se zaměřením na místa vzájemných překřížení a na mnohost úhlů pohledu. *Histoire croisée* sice vypichují několik podstatných metodických nedostatků komparativních dějin, ale řešení navrhovaná ze strany *histoire croisée* fungují lépe v teorii než v praxi. Relevantní je v tomto případě názor Jürgena Kocky, že komparativní dějiny ani jejich vyzvatelé (kulturní přenosy, *histoire croisée*) se vzájemně nevylučují ani nepopírají – je na každém autorovi, aby kombinací výhod všech tří přístupů našel pro svou práci tu nejhodnější metodu.³⁶⁰

³⁵⁹ Nicolas Beaupré, *Das Trauma des großen Krieges 1918–1932/33* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2009).

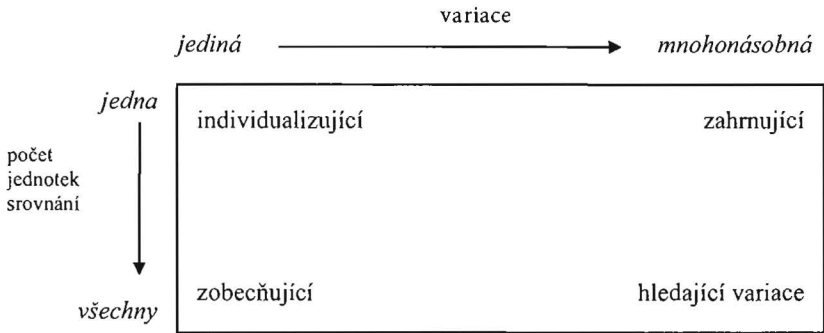
³⁶⁰ Jürgen Kocka, „Comparison and beyond“, *History and Theory* 42, (únor 2003), 39–44.

Obrázek 1

Obrázek podle Theda Skocpol a Margaret Somers, „The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry“, in *Comparative Studies in Society and History* 22 (1980): 188.

Obrázek 2

Obrázek podle Charles Tilly, *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York: Russell Sage Foundation, 1984: 81.